

Анатолій Романюк

Віталій Литвин

Львівський національний університет імені Івана Франка

ТЕХНІКА «САНІТАРНОГО КОРДОНУ» ДО РАДИКАЛЬНИХ ПАРТІЙ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Romaniuk Anatoly, Lytvyn Vitaliy. The “Cordon sanitaire” technic towards radical parties in Central and Eastern European countries.

The article is dedicated to reviewing the “cordon sanitaire” technic towards radical parties in electoral and parliamentary-cabinet aspects of their activity at the example of Central and Eastern European countries. The authors identified types of cross-party cooperation’s strategies between traditional and radical left-wing and right-wing parties. They are co-optation of party, collaboration of party, ignoring the party, isolation of party. The authors also determined attributes of legal and political containment of radical parties in Central-Eastern European countries, analyzed different parameters of severity (power) and effectiveness, implications and conclusions of the “cordon sanitaire” technic at the example of Central-Eastern European countries. The focus of the article is verification and application of the «cordon sanitaire» technic in Central and Eastern European countries, at the example of Bulgaria, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia, and Slovenia.

Key words: “cordon sanitaire”, party, elections, parliament, cabinet, strategy of cross-party cooperation, radicalism, Central-Eastern Europe.

Важливе місце у процесах формування урядів, зокрема коаліційних, в країнах Центрально-Східної Європи (за аналогією до країн Західної Європи) займає методика утворення останніх під кутом зору обмеження попадання до уряду лівих і правих радикальних партій, представлених у парламентах/нижніх палатах парламентів. Існує щонайменше дві групи чинників, які визначають поведінку домінуючих і урядово-формотворчих партій у партійно-виборчих та парламент-урядових відносинах, особливо парламентських демократій (якими є всі країни Центрально-Східної Європи¹), щодо радикальних партій. По-перше, це випадки, коли великі, але відмінні в ідеологічному ліво-правому спектрі партії мають поміж собою набагато більше спільного, ніж з дрібними радикальними (чи екстремістськими) партіями. По-друге, це факт застосування у політичній (виборчій, парламентській чи урядовій) практиці техніки «санітарного кордону» (франц. “cordon sanitaire”), сутність якої полягає у недопущенні політичних суперників переважно радикального (лівого/правого) спрямування до урядової (парламентської і/чи електоральної) арили. Сьогодні термін «санітарний кордон» здебільшого вживають у партійно-електоральній транскрипції. Але слід зазначити, що в плюралістичній, консенсусній і вестмінстерській традиціях демократії термін «санітарний кордон» застосовують також у метафоричному наповненні для визначення різних технік запобігання «небезпечним» чи «небажаним» ідеологіям.

Поміж провідних досліджень, які тією або іншою мірою стосуються проблематики санітарного кордону (в тому числі в країнах Центрально-Східної Європи) доцільно виділити за авторством таких науковців, як П. Блоккер [1, с. 377], Т. Богушевіч і А. Дімітровс [2], А. Бозокі та Дж. Ішіяма [3, с. 145–147, 150–153], Я. Бугайські [4, с. 75; 5, с. 114], Б. Чолова [6, с. 17], С. де Ланге і К. Діган-Краузе [7], С. Дамен [8, с. 92], А. Дезе [9], Д. Еглітіс [10, с. 69], П. Ехін [11], Дж. Енгстрьом [12, с. 159], Я. Фабрі [13], Б. Гейс, Б. Хейнделс і Я. Вермейр [14], К. Годсі [15; 16, с. 111], Л. Грінфелд [17, с. 22], М. Грюн [18], П. Хайнсворт [19, с. 10], С. Хенлі [20], П. Хокенос [21, с. 303], А. Хогеа [22, с. 22–23], Дж. Хопкінс [23, с. 149], С. Катсікас [24, с. 64], Л. Копецек [25], А. ЛеБор [26], Л. Марч [27, с. 3], М. Мареш [28], К. Мудде [29, с. 121; 30, с. 314], Л. Неймайер [31, с. 186], Я. Парадовська [32],

¹ До регіону Центрально-Східна Європа включено ті країни, які в 2004/2007 рр. успішно інтегрувались в Європейський Союз (Хорватію до аналізу не включено). Це десять країн, які незалежно від конституційних систем правління (парламентської – Естонія, Латвія і Угорщина; напівпрезидентської – Болгарія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія і Чехія) є зрілими парламентськими демократіями, в яких політичний процес детерміновано партійно-виборчими трансформаціями на рівні парламент-урядової вертикалі. Це означає, що парламенти у таких країнах (незалежно від сили їх президентів) є ключовими інститутами, які визначальним чином визначають повноваження урядових кабінетів.

Дж. Прідхем [33; 34, с. 195], С. Рамет [35, с. 79; 36, с. 128], Л. Ренсманн [37, с. 133], М. Шафір [38, с. 33; 39, с. 71; 40, с. 228], Г. Вербік та М. Хауслейтнер [41, с. 238], К. Волден та К. Карруба [42] тощо.

Із теоретико-методологічних позицій слід виділяти кілька альтернативних стратегій стосовно радикальних лівих чи правих партій у контексті проведення переговорів про формування урядових кабінетів: 1) незгода на участь таких партій в урядових кабінетах; 2) згода на залучення таких партій в коаліційні (більшості/меншості) урядові кабінети; 3) співпраця між партіями, які формують уряд (у випадку урядів меншості), і парламентськими партіями щодо постійної або ситуативної підтримки уряду під час принципових голосувань у парламенті в обмін за виконання певних виборчих зобов'язань цієї/цих партій. В даному випадку партія/партії, які надають підтримку уряду, не входять до його складу. Незгоду зазвичай виражають у декількох формах: ігнорування партій, ізоляція партій (через процедури формальних/правових і неформальних/політичних обмежень). Згоду на участь радикальних партій в урядовій діяльності також висловлюють за кількома сценаріями: кооптація партій, співпраця партій.

Кооптація – цілеспрямована політика, спрямована на залучення/введення до складу виборного інституту нового/нових членів на підставі рішення уповноваженого представника цього інституту без проведення виборів. Співпраця – простий і прямий варіант узгодження позицій між партіями, який реалізують на виконавчому, законодавчому і виборчому рівні (тому він відповідає типам коаліцій у парламент-урядовому зрізі).

Ігнорування – це стратегія «чистих рук» або ж «стратегія, за якої нічого не роблять», а проблеми відносин із радикальними партіями не вирішують (зовсім або до якогось моменту часу)². Ізоляція – це результат оцінювання того, наскільки програмні тези радикальних партій є демократичними за змістом та суттю, на підставі чого системні та основні партії колективно/індивідуально визнають всі чи окремі радикальні політичні партії потенційними загрозами; це стратегія політики стримування радикальних партій шляхом їхнього правового виключення чи політичного усунення від участі.

Стратегія правового стримування проявляється на підставі заборони діяльності партії в цілому або частково, встановлення високих електоральних бар'єрів³. Стратегія політичного стримування проявляється в техніці «санітарного кордону»⁴ – формуванні «антиекстремістського блоку» чи коаліції більшістю або ж усіма традиційними партіями задля виключення з ймовірного складу уряду лівої чи правої (переважно радикальної) партії [9; 43].

Примітно те, що вчені відрізняються в розумінні санітарного кордону. Потрібно виокремлювати кілька підходів до тлумачення цього поняття: 1) заборона співпрацювати з партією в адміністративних/виконавчих установах і в уряді; 2) заборона здійснювати спільну законотворчу діяльність із партією; 3) заборона формувати різноманітні запити з приводу підтримки резолюцій партії; 4) заборона брати участь у конференціях між основними та «виключеними зі співпраці» партіями; 5) обмеження співпраці із партією в ході проведення виборчих кампаній [8]. У той же час, вчені одногласно стверджують, що санітарний кордон найперше стосується заборони створювати уряди між основними (традиційними) та радикальними партіями. Внаслідок цього

² Вказана стратегія своє перше відображення знайшла у дослідженнях Дж. Халлетта, який ще в 1940 р. писав, що «найкращий спосіб дискредитувати дурня – взяти на прокат його платформу». Вчений критикував пропорційні виборчі системи, бо останні можуть забезпечувати окремим партіям (зокрема радикальним) політичне представництво, навіть якщо виборчі успіхи таких партій є незначними. Подібної думки дотримується С. Ліпсет. Однак дослідник аргументує, що існують механізми обмеження впливу радикальних партій, які полягають у примусовому зближенні з ними основних/традиційних партій. Це свідчить про ймовірні шляхи проникнення радикальних партій у владні структури при використанні стратегії їх ігнорування.

³ Але, як свідчить досвід, наприклад, країн Центрально-Східної Європи, реалізація на практиці стратегії правового стримування радикальних лівих і правих партій є малоімовірною у контексті складності доведення антидемократичного (неправового) характеру їхньої діяльності. Наприклад, упродовж 1990-2013 рр. років у регіоні було заборонено лише декілька радикальних комуністичних партій (після колапсу режимів «реального соціалізму») і ще менше радикальних правих партій. У 2006 р. було заборонено партію «Словацька спільнота» (SP). Декілька партій не було зареєстровано міністерствами юстиції. Це, приміром, відбулось у Чехії (Національний соціалістичний альянс, Національна партія). Натомість, розмови про ймовірну заборону Комуністичної партії Богемії та Моравії (KCSM) є/були лише політичними та не отримали жодних правових наслідків. Тому правова ізоляція радикальних партій не завжди є ефективною.

⁴ Наприкінці 1980-х рр. термін «санітарний кордон» було введено в «роздуми» про парламентську практику бельгійськими коментаторами. У цей період радикальні праві партії Національний фронт (FN) і Фламандський блок (VB) почали отримувати високі результати на виборах. Однак ці партії було включено у «каталог» расистських груп. Внаслідок цього інші бельгійські парламентські партії прагнули виключити означені радикальні структури з будь-якого гіпотетичного коаліційного уряду.

санітарний кордон може гіпотетично зумовлювати маргіналізацію або процвітання радикальних партій. Річ у тому, що за словами Р. Хармела і К. Джанди, партія в намаганні отримати урядову владу (як найвищу державну владу) змінюється не просто так, а внаслідок зміни керівництва, домінуючої фракції всередині партії і/чи зовнішнього стимулу, на які безумовно впливає техніка санітарного кордону [44].

Разом із цим, як зазначають К. Стром, Я. Бадж та М. Лейвер, техніка санітарного кордону – приклад інституціоналізації обмежень стосовно процесів формування урядових коаліцій [45, с. 317]. По-перше, завчасна партійна згода про виключення ймовірного учасника коаліції збільшує шанси інших партій потрапити в уряд. Це може призвести до відсутності фракційної дисципліни під час голосування, що може бути компенсовано формуванням «негабаритних» («oversized») великих (не мінімально-переможних) коаліцій [14; 42]. По-друге, можуть простежуватись варіанти виключення партій із гіпотетичних урядів напередодні переговорів про їхнє формування. Це зменшує кількість варіантів однопартійних/коаліційних урядових кабінетів. Два варіанти обмежень по відношенню до процесів формування урядів об'єднані тим, що традиційні/системні політичні партії виключають з гіпотетичної урядової діяльності радикальні/антисистемні партії, ідеологія або програма/окремі програмні положення яких не відповідають національним інтересам, моделі ліберально-демократичної держави. Тим не менш, у кожному окремому випадку застосування техніки санітарного кордону відбувається по-різному. Також очевидним є той факт, що політична ізоляція радикальних партій може бути не властивою одночасно всім випадкам – в одній країні стосовно всіх радикальних партій або щодо окремого типу.

Значною мірою застосування техніки санітарного кордону зумовлене фактичною (а не очікуваною) електоральною успішністю, що створює підставу для ймовірної участі у формуванні урядового кабінету партій, які позначено як радикальні ліві та/або праві. Разом із тим, саме застосування процедури санітарного кордону є сигналом для електорату радикальної партії про можливість застосування двох ймовірних стратегій відносно об'єкта їхнього ймовірного волевиявлення: виборці або перестають голосувати за радикальну партію, розуміючи, що вона не буде урядовою (внаслідок цього партія сходить на маргінес і санітарний кордон виявляється ефективним), або продовжують голосувати за радикальну партію, розуміючи, що для того, аби вона стала урядовою, їй доведеться змінювати свою програмну складову і пристосовуватись до вимог традиційних/системних партій (внаслідок цього партія стає менш радикальною і санітарний кордон також виявляється ефективним).

Проте вагомим є момент, про який зауважує П. Пірсон: якщо техніка санітарного кордону застосована вчасно, то підтримка радикальних партій може зменшуватись; якщо ж санітарний кордон застосовано занадто пізно, то підтримка партій залишатиметься стабільною, а можливо зростатиме. Поняття «вчасно» чи «пізно» стосуються винятково розвитку партій і партійних систем, а також особливостей процесів формування еліт, у заданому випадку в країнах Центрально-Східної Європи (на місцевому, регіональному та національному рівнях⁵).

Упродовж 1990-2013 рр. радикальні ліві і праві партії виявились властивими для усіх країн Центрально-Східної Європи. Проте міра їхньої популярності в кожній країні регіону є або була відмінною. Так, у Болгарії доволі впливовими і помітними виявились дві радикальні політичні сили, які періодично репрезентовані у парламенті – радикальна права «Атака» (АТА) та радикальна ліва Комуністична партія Болгарії (ВКР). «Атаку», засновану у 2005 р. В. Сідеровим, найчастіше означають як радикальну силу популістського, націоналістичного, ксенофобського, антисемітського, євроскептичного, ісламофобського, антициганського, антитурецького, антинатівського, антимусульманського, а також проправославного спрямування [12, с. 159; 16, с. 111; 23, с. 149; 24, с. 64; 46, с. 386]. З огляду на це, думки вчених із приводу ліво-правого

⁵ Коли члени лівих чи правих радикальних партій отримують портфелі в місцевих або регіональних органах управління, вони набувають певного визнання та легітимності. Тому зусилля традиційних/системних партій утримувати ці радикальні партії від урядових кабінетів на національному рівні стають більш проблемними, коли радикальні праві або ліві партії співпрацюють із традиційними/системними партіями на місцевому та/чи регіональному рівні. Більш успішні радикальні партії спершу слідує стратегії перемоги на місцевому і регіональному рівні, перш ніж вони отримають представництво на національному рівні. І навпаки, коли радикальні партії заблоковані на найнижчому рівні політичного процесу, їм тяжко досягнути успіхів на національному рівні.

позиціонування партії різняться. Наприклад, М. Пенчева, М. Мезнік і Т. Тіеме відносять «Атаку» до партій радикально-правого спрямування [47, с. 205–207; 48, с. 30], а К. Годсі – до партій радикально-лівого спектру [15]. Попри це, керівництво партії «Атака» зазначає, що остання не є ні лівою, ні правою, натомість – винятково проболгарською [37, с. 133].

Техніка санітарного кордону до партії проявляється в тому, що головні її політичні опоненти не тільки не погоджуються вести переговори з «Атакою» про її включення в гіпотетичні урядові, парламентські чи виборчі коаліції, а навіть контактувати і дебатувати з нею. І це попри те, що впродовж 2005-2013 рр. партія тричі отримувала мандати у болгарському парламенті. Більше того, в медійному просторі лімітовано трансляцію каналу «Alfa TV», який перебуває у власності партії «Атака». Лише деякі націоналістичні сили погодились на співпрацю з «Атакою» і на формування у 2012 р. об'єднаного виборчого плану «Сідеров – новий шлях Болгарії».

Разом із цим, цікавий виняток із техніки санітарного кордону відбувся у 2009 р. Тоді кандидат у прем'єр-міністри Болгарії Б. Борисов (партія «Громадяни за європейський вибір Болгарії», GERB) запропонував партії «Атака» врахування деяких її програмних гасел в обмін на забезпечення партією вотуму довіри новому уряду (без участі членів «Атаки» безпосередньо в урядовому кабінеті). Протне невдовзі, після невиконання обіцянок влади, «Атака» перейшла в жорстку опозицію до уряду (але деякі її депутати все ж таки продовжували забезпечувати підтримку урядовому кабінету Б. Борисова).

Примітно, що техніка санітарного кордону не виявилась цілком ефективною стосовно партії, адже остання впродовж майже десятиліття функціонування не зменшила міри свого радикалізму і навіть наростила електоральну результативність (хоча втратила у показниках електоральної популярності – така нетипова кореляція спричинена тим, що зі змішаної на пропорційну було змінено парламентську виборчу систему в Болгарії). Більше того, партія спромоглась вміло представити її політичну ізоляцію як механізм перетворення політичної сили в «жертву політичної еліти».

Тим не менше, в країні було сформовано уявлення про те, що «Атака» – це антисистемна партія, хоча б за її походженням. Вона критикує не лише політичну еліту/істеблішмент, а й конструкцію політичної системи. Наприклад партія є прихильником ідеї прямої демократії. Це відображено у її заходах, які спрямовані на встановлення «прямого контакту» із електоратом і народом загалом. У цьому представлено класичний плебісцитарний тип партійної стратегії «Атаки». Загалом же очевидно, що техніка застосування санітарного кордону до партії та її зведення до рангу «білої ворони» у болгарській політиці дозволили партії зберегти її радикальний характер й електоральну підтримку лише внаслідок того, що сама партія не перейшла до «політично коректного» дискурсу [6, с. 17].

Ліва ж парламентська радикальна Комуністична партія Болгарії (ВКР) є менш електорально успішною, ніж «Атака», адже з 2005 р. вона бере участь у виборах лише у форматі електоральної «Коаліції за Болгарію» (KzB), у якій домінуючою є соціал-демократична Болгарська соціалістична партія (BSP). Саме тому потрібно вважати, що Комуністична партія Болгарії (ВКР) є кооптованою в електоральні, парламентські та урядові коаліції на підставі участі в «Коаліції за Болгарію» (остання станом на 2013 р. двічі була урядовою). Це означає, що техніка санітарного кордону в Болгарії лімітована винятково парламентською радикальною правою партією «Атака» (АТА)⁶.

Що ж стосується застосування техніки санітарного кордону в Естонії, Латвії і Литві, то слід зазначити, що остання у країнах Балтії не спрямована винятково проти правих партій. Більше того, в Естонії і Латвії від участі в урядових коаліціях виключаються винятково ліві та лівоцентристські проросійські, проросійськомовні політичні партії, зокрема Конституційна партія (К), Російська партія (VEE) – в Естонії, – та «Центр Згода» (SC), Народний рух за Латвію (TKL-ZP), Соціалістична партія Латвії (LSP) та партії «За людські права в об'єднаній Латвії»

⁶ Одночасно слід зазначити, що в Болгарії функціонували/функціонують й інші радикальні праві партії, зокрема, Болгарська національна радикальна партія (BNPR), Національний фронт за порятунок Болгарії (NFSB), Болгарський національний рух (IMRO) та Союз патріотичних сил і армій резервного захисту (SPS-VZZ). Але щодо них не застосовується і не обговорюється ідея запровадження техніки санітарного кордону, оскільки ці партії не є електорально популярними.

(PCTVL), «Родина» (D), «Рівні права» (L), Латиська партія російських громадян (LKPP) та Партія національної згоди (TSP) – в Латвії [27, с. 3; 49]. Це комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні партії, які є виразниками політичних інтересів російських меншин країн Балтії. Вони виступають проти членства країн регіону в НАТО, деякі проти ЄС, а деякі за розширення ЄС і встановлення зони вільної торгівлі від «Брюсселя до Владивостока».

Ці партії піддаються санітарному кордону як на електоральному, так і на парламент-урядовому рівні. Зумовленість санітарного кордону до таких партій у країнах Балтії полягає у тому, що партії популярні серед російського/російськомовного населення, натомість дуже непопулярні серед відповідного етнічного населення країн Балтії. Фактично консенсус досягнуто серед провідних/системних партій, згідно якого проросійські або проросійськомовні партії можуть функціонувати винятково як опозиційні. Внаслідок цього спочатку було помічено поступове зменшення електоральної підтримки таких партій в Естонії та Латвії. Проте згодом (за результатами парламентських виборів у 2011 р.) в Латвії проросійський «Центр Згода» став найбільшою (хоча й опозиційною) партією Сейму.

Разом з цим, електорально непопулярними в Естонії виявились радикальні праві, зазвичай євроскептичні й антиглобалістські політичні партії. Зокрема, це: Партія естонського майбутнього (ТЕЕ), Партія естонської незалежності (EIP) [11], Естонські громадяни. Проте до них не застосовано техніки санітарного кордону. Більше того, деякі радикальні націоналістичні і євроскептичні праві партії Латвії, зокрема, «За батьківщину та свободу» – «Рух латиської національної незалежності» (ТВ-LNNK) і Національний альянс «Все для Латвії» (NA), свого часу стали партійно-системотворчими та/або урядовими [2; 5, с. 114; 10, с. 69; 35, с. 79; 50, с. 281–283; 51, с. 57]. Це спричинено тим, що специфікою Естонії і Латвії є той момент, що ці країни в їхньому вимірі партійних систем позиціонуються як зміщені від лівого спектру до центру та правого спектру. Тому практика застосування у них санітарного кордону стосується винятково лівих партій.

Іншим чином ситуація складається в Литві. У цій країні ніяким чином не помічено санітарного кордону/політичної ізоляції радикальних лівих та правих партій. Річ у тому, що вони не репрезентовані на рівні національного політичного процесу. Тим не менше, на електоральному рівні тиску піддаються/піддавались деякі радикальні праві партії, наприклад, «Молода Литва» (JL), Литовський національний союз (LTS), Литовський союз свободи (LLaS), Союз литовських політичних в'язнів і депортованих (LPKTS). Здебільшого це націоналістичні політичні партії, які виступають/виступали проти глобалізації, мультикультуралізму та російського тиску тощо.

У Польщі навпаки позиції радикальних правих партій є чи були більш значними, ніж у Литві. Поміж них різного часу виокремлювали такі: «Союз реальної політики» (UPR), «Національна партія» (SN), «Національне відродження Польщі» (NOP), «Ліга польських родин» (LPR), «Рідний дім» (DO), «Союз нових сил» (SNS) та «Ліга правих республіки» тощо. Крім того, популярними є або ж були радикальні праві непартійні організації: «Національно-радикальний табір» (ONR), Асоціація «Марш незалежності» (SMN), «Всепольська молодь» (MW), «Польські полки» (HP).

Здебільшого це націонал-консервативні і соціал-консервативні популістські клерикальні і навіть неонацистські партії/блоки і організації [7; 52, с. 115]. Щодо них практично не застосовували правової і/чи політичної ізоляції (техніки санітарного кордону). Це було спричинено незначними електоральними успіхами радикальних правих партій і організацій у 1990-х рр. Крім того, незастосування санітарного кордону до радикальних правих партій і організацій спричинено тонкою межею їхньої відмінності від традиційних правих партій у Польщі, зокрема в контексті значної суміжності їхніх ідеологій та організаційних зв'язків.

Тим не менше, ситуація суттєво змінилась у 2001 р., коли новостворена партія «Ліга польських родин» спромоглась провести до парламенту 38 депутатів, отримавши підтримку майже восьми відсотків виборців. Упродовж 2006–2007 рр. (за результатами повторного парламентського електорального успіху) партія виконувала роль урядової в кабінетах К. Марцинкевича та Я. Качинського (було почергово сформовано дві так звані «екзотичні коаліції» у складі партій «Право і справедливість» (PiS), Самооборона Республіки Польща (SPR) і Ліга польських родин (LPR) [32]).

І лиш після цього щодо партії було апробовано техніку санітарного кордону, яка виявилась ефективною, бо на парламентських виборах у 2007 р. Ліга польських родин спромоглась отримати лише 1,3 відсотка голосів виборців і жодного депутатського мандата. У парламентських виборах в 2011 р. вона взагалі не брала участі. Аналогічна «електоральна доля» спіткала Лігу польських родин у контексті виборів до Європейського парламенту, в якому партія не представлена із 2009 р. (хоча 2004–2009 р. була там репрезентована). Причиною застосування техніки санітарного кордону стали ідеологічні особливості програми партії [31, с. 186; 53, с. 365; 54, с. 157–159]: клерикальний націоналізм, християнський солідаризм, ксенофобія, шовінізм, антисемітизм, повна декомунізація та люстрація, гомофобія, євроскептицизм. Також чинником застосування техніки санітарного кордону до Ліги польських родин стали програми коаліційних урядових кабінетів, до яких входила ця партія. Наприклад, мова йшла про формування так званої четвертої республіки в Польщі й масштабне реформування поточного «укладу» політичної системи й суспільного життя. З огляду на це, ймовірний політичний успіх Ліги польських родин почали трактувати як небезпеку цілісності політичної системи Польщі. Очевидно, що політична ізоляція радикальної правої партії «Ліга польських родин» (LPR) виявилась ефективною у зрізі застосування стратегій обмеження впливу антисистемних партій на політичний процес.

У Румунії техніку санітарного кордону частково було застосовано щодо Партії «Велика Румунія» (PRM), яка до 2008 р. була репрезентована у всіх парламентах, проте виключалась зі всіх переговорів про формування урядових кабінетів. Пік успішності партії припав на 2000–2004 та 2004–2008 рр., коли вона отримала підтримку відповідно 19,5 та 13,0% голосів виборців (а це трансформувалось відповідно у 84 та 48 мандатів у Палаті депутатів). Проте неврахування партії як ймовірного партнера у формуванні урядів призвело до поступового зменшення підтримки партії: в 2008 р. – до 3,2%, а в 2012 р. – до 1,3%.

Васлідок політичної ізоляції партії, вона, починаючи із 2008 р., не представлена у румунських Палаті депутатів і Сенаті (нижній і верхній палатах парламенту). Проте була наділена кількома мандатами в Європейському парламенті. Загалом застосування техніки санітарного кордону щодо Партії «Велика Румунія» виявилось помірно ефективним. Зумовленість політичної ізоляції політичної партії пояснена її радикальною правою ідеологічною позицією, зокрема рисами ідеології «третьої позиції», антиугорського сентименталізму, націонал- й соціал-консерватизму.

Часто партію критикують за те, що вона апелює до ідей військової диктатури Й. Антонеску і комунізму Н. Чаушеску (приміром, у 2006 р. вона відхилила доповідь про комуністичну диктатуру в Румунії як маніпуляцію) [22, с. 22–23; 38, с. 33; 39, с. 71; 41, с. 238]. Та, як зауважує М. Шафір, партію до 2003 р. мало критикували за застосування антисемітських гасел [40, с. 228]. Лише після цього було пом'якшено чи знято питання про антиєврейську риторику «Великої Румунії». Ефективність санітарного кордону проявляється у тому, що, починаючи із 2005 р., внаслідок зміни керівництва партії, намічено її зміщення до ідеологічного правого центру.

Партія «Велика Румунія» навіть розраховувала на афіліацію в Європейській народній партії (EPP). У цей час було тимчасово змінено назву партії – на Народну партію «Велика Румунія». Проте Європейська народна партія відмовила у намаганнях румунської сили. Як наслідок, частково було поновлено радикальну риторику партії «Велика Румунія» та повернуто її попереднє керівництво [4]. Загалом специфікою партійної системи Румунії є те, що вона більшою мірою зміщена від радикального правого спектру до правоцентристського і лівого. При цьому всі радикальні ліві партії і більшість правих партій не піддаються техніці санітарного кордону. Це також стосується націоналістичної, ксенофобської і гомофобської, проправославної «Партії нового покоління – Християнських демократів» (PNG-CD) [55, с. 6; 56, с. 108].

Частково санітарний кордон застосовано в Словаччині, де він стосувався в першу чергу радикальної лівої (марксистсько-ленінистської) Комуністичної партії (KSS), яка до 1990 р. була урядовою. Після цього, власне, й було запроваджено техніку санітарного кордону: партія приймала участь у парламентських виборах, інколи отримувала мандати, проте зовсім не мала представництва в урядових кабінетах.

Значною мірою санітарний кордон з 1998 р. відбивається на функціонуванні радикально-лівого Союзу працівників Словаччини (ZRS). Упродовж 1994–1998 рр. партія входила до складу коаліційного урядового кабінету В. Мечіяра, але після закінчення періоду обмеженого плюралізму та домінування Руху за демократичну Словаччину (HZDS, у 1992–1998 рр.), а також транзиту до партійної системи поміркованого плюралізму, Союз працівників зміщено на маргінес політичного процесу. Сьогодні, за словами Дж. Прідхема, партія навіть не має налагоджених зв'язків на міжнародному рівні [33].

З іншого боку, в Словаччині не застосовано техніки санітарного кордону стосовно всіх радикальних правих партій. У коаліційних урядах перманентно бере участь Словацька національна партія (SNS), оцінена як ультранаціоналістична, євроскептична, антиугорського та антициганського сентименталізму [30; 36, с. 128; 57, с. 408; 58, с. 212, 352; 59, с. 63]. Сама себе партія називає такою, що побудована на цінностях європейського християнства. Будучи урядовою, Словацька національна партія себе проявила розміщенням на офіційному сайті карти Європи, на якій територія Угорщини була розділеною між Австрією і Словаччиною. Суспільний резонанс змусив видалити карту з веб-сторінки партії. Тим самим Словацька національна партія заперечила свою причетність до створення карти.

Один з перших лідерів партії Я. Слота відомий тим, що сприяв вшануванню пам'яті Йозефа Тіто (фашистського лідера Словаччини, якого за співпрацю із нацизмом визнаного військовим злочинцем) у місті Жіліна. Згодом Словацька національна партія вимагала портфеля віце-прем'єр-міністра, відповідального за права людини та національних меншин. Популярність партії вже з 2010 р. почала різко зменшуватись. Наприклад, у 2006 р. партія мала підтримку 11,7% виборців Словаччини, в 2010 р. – 5,1% виборців, а в 2012 р. – тільки 4,6% виборців (електоральний бар'єр за пропорційною виборчою системою в Словаччині становить 5%).

Внаслідок цього Словацька національна партія перестала бути представленою у парламенті навіть без застосування до неї техніки санітарного кордону. Аналогічно політичної ізоляції не помічено й у випадку менш електорально успішних радикальних правих партій, зокрема Реальної словацької національної партії (PSNS), Національно-демократичної партії (NDS) та Народної партії «Наша Словаччина» (LsNS). Тому очевидно, що санітарний кордон у Словаччині стосується винятково радикальних лівих політичних партій.

У Словенії взагалі відсутні натяки на політичну ізоляцію будь-яких партій. І це попри те, що в країні у різні часи функціонували/функціонують такі партії, як радикальна ліва Соціалістична партія Словенії (SsS); радикальна права Партія «Лимонне дерево» (LIPA). Сьогодні вони не представлені у парламенті, а тому не потребують політичної ізоляції. Загалом партійна система Словенії віддалена від радикального лівого/правого ідеологічного спектру і в силу значної фрагментованості не становить небезпеки за умови зростання впливу антисистемних партій.

Натомість досить вираженою технікою санітарного кордону є в Угорщині. Вона спрямована проти радикальних правих партій – Угорської партії справедливості та життя (MIEP), об'єднаного виборчого блоку Угорської партії справедливості і життя та «Руху за кращу Угорщину» (MIEP-Jobbik). Перша партія упродовж 1998-2002 рр. була репрезентована у парламенті (14 мандатів при 5,5% голосів виборців). Але від участі в урядовому кабінеті вона була усунута навіть попри те, що коаліція, яка існувала в Угорщині в цей період, складалась із правих та правоцентристських партій: Fidesz (Угорська громадянська партія), FKgP (Партія незалежних дрібних власників) і MDF (Угорський демократичний форум).

Після цього внаслідок ізоляції партії її електоральна підтримка почала зменшуватись. Партія ще тричі намагалась потрапити до парламенту, проте безрезультатно. Внаслідок цього виникла виборча коаліція MIEP-Jobbik, яка об'єднала Угорську партію справедливості і життя (MIEP), частину партії «Рух за кращу Угорщину» (Jobbik) та Партію незалежних дрібних власників (FKgP). Виборчу коаліцію було зареєстровано під назвою «Третій шлях» на платформі, зосередженій на принципах націонал-консерватизму, антисемітизму і радикалізму [58, с. 212, 352].

Значною мірою виборча коаліція стала ідейним продовженням партії «Рух за кращу Угорщину» (Jobbik), яка характеризується як консервативно-патріотична, націоналістична, християнська сила,

що виступає за «захист угорських цінностей та інтересів», проти глобалізації. Разом з тим, вчені окреслюють Jobbik як фашистську, неофашистську чи неонацистську, екстремістську, антисемітську, антициганську та гомофобську партію [26; 60, с. 245]. Вона виступає за створення автономних угорських регіонів на території прилеглих/прикордонних до Угорщини регіонів Румунії та України.

У 2009 р. партія/коаліція отримала 14,8% голосів виборців на виборах до Європейського парламенту і провела до нього трьох депутатів. А в 2010 р. партія/коаліція отримала 16,7% голосів на виборах до національного парламенту, провівши до нього 47 депутатів. При цьому партію не запрошено до участі в правочентристському уряді в складі партій Fidesz (Угорська громадянська партія) та KDNP (Християнсько-демократична народна партія).

Це означає, що в Угорщині повною мірою впродовж 1990-2013 рр. політично ізольовані радикальні праві політичні партії, хоча поки що це не сприяє зменшенню рівня їхньої електоральної підтримки. Більше того, парламентська опозиційна партія «Політика може бути іншою» (LMP) запропонувала усім неурядовим партіям напередодні парламентських виборів у 2014 р. сформувати «тимчасовий електоральний альянс», на основі якого очікувалось отримати перемогу над урядовою Угорською громадянською партією (Fidesz). Це означає, що радикальний виборчий блок MIEP-Jobbik все ж таки ситуативно перебуває в сфері зацікавленості деяких опозиційних угорських партій.

У цій ситуації, за умов зменшення рівня довіри виборців до традиційних системних партій (а також часткової персоналізації влади в руках Fidesz), застосування санітарного кордону до радикальної правої партії може відіграти негативну роль у збільшенні її електоральної ваги – хоча б з огляду на те, що вона суттєво відрізняється від інших політичних партій. Внаслідок цього в Угорщині може бути легітимізовано етноцентричний суспільний дискурс, а також звужено різні ідеологічні розриви поміж політичними партіями (тим паче лівими та радикальними правими, які напередодні парламентських виборів у 2014 р. були опозиційними).

Це служить підставою очікувати призупинення санітарного кордону щодо радикальних правих партій в Угорщині. Більше того, політичної ізоляції упродовж 1990-2013 рр. не застосовували щодо радикальних лівих партій, які після колапсу режиму «реального соціалізму» виявились вкрай електорально непопулярними. Мова, приміром, йде про Угорську робітничу партію (MM) і Угорську соціал-демократичну партію (MSzDP).

Специфіка ситуації в Чехії полягає в тому, що в ній санітарний кордон ефективно використано щодо радикальних лівих і правих партій. Наприклад, упродовж 1992-2013 рр. із усіх урядів на національному рівні було виключено парламентську Комуністичну партію Богемії і Моравії (KSCM). Разом із цим, рівень електоральної підтримки цієї партії лишається стабільним (на рівні 10-19% голосів виборців). Це вказує, що санітарний кордон відносно лівої партії працює не завжди успішно. Причина політичної ізоляції Комуністичної партії Богемії і Моравії полягає у низці чинників [3, с. 145–147, 150–153; 61]: її звинувачують у політичному екстремізмі (в 2006–2010 рр. офіційно заборонено діяльність її молодіжного крила; крім того, інші партії висловлювались за повну заборону KSCM); сильна антикомуністична позиція традиційних/системних політичних партій у Чехії, зокрема свого часу Чеської соціал-демократичної партії (CSSD).

Та сьогодні санітарний кордон до KSCM дещо пом'якшено. Це помітно з часткового зближення Комуністичної партії Богемії і Моравії і Чеської соціал-демократичної партії [25]. Після регіональних виборів у 2012 р. KSCM стала урядовим партнером CSSD у десяти регіонах. Більше того, дві політичні партії планували сформувати національну урядову коаліцію після парламентських виборів у 2013 р. Проте вони самостійно не отримали достатньої кількості мандатів у Палаті депутатів.

Одна з причин послаблення санітарного кордону до Комуністичної партії Богемії та Моравії полягає у зменшенні її радикальності. Це спричинено тим, що партія почала дещо зміщуватись від радикалізму до поміркованої позиції. Приміром, вона більше не підтримує ідею про націоналізацію промисловості та її масово-централізоване планування. Внаслідок цього з 2006 р. комуністи і соціал-демократи є голосуючими партнерами [62; 63] законодавчих актів, які

проходять через нижню палату чеського парламенту. У 2008 р. Комуністичною партією Богемії і Моравії було прийнято «Програму оновлення», яка передбачає зосередження зусиль на розвитку інфраструктури та профспілкового соціалізму [64]. Тому очевидно, що санітарний кордон щодо Комуністичної партії Богемії та Моравії виявився доволі ефективним.

Паралельно з KSCM санітарний кордон виявився загалом дієвим і до Лівого блоку (LB), що у 1992 р. провів до парламенту 35 депутатів (14% голосів виборців), проте не став членом урядового кабінету. Вже на парламентських виборах у 1996 р. електоральна коаліція за участі цієї партії спромоглась отримати підтримку тільки 1,4% голосів виборців, після цього зійшовши на політичний маргінес [65, с. 1427–1428].

Значно ширшою виявилась техніка санітарного кордону стосовно радикальних правих партій у Чехії. Спочатку це було відображено у контексті діяльності партії «Гонка за республіку / Республіканська партія Чехословаччини» (SPR/RSC) на чолі із М. Сладеком. Політична сила в 1992-1998 рр. була репрезентована в парламенті, але не розглядалася як гіпотетично урядова в силу своєї радикальної позиції. Справа в тому, що це була націоналістично-популістська, євроскептична, антициганська партія [66], яка паралельно виступала проти глобалізації та чинної міграційної політики. Крім того, Республіканська партія часто трактувалась як антисистемна [13]: вона виступала за скасування інституту чеського Сенату з метою заощадження коштів чеського держбюджету.

Також республіканці М. Сладека відстоювали необхідність запровадження принципів прямої демократії. Внаслідок політичної ізоляції, а також непомітної або відсутньої зацікавленості в ній, як в партнері коаліційних процесів у Чехії, партія не отримала важелів впливу на політичний процес у країні [20]. Спочатку вона втратила свою електоральну популярність (з 6 і 8% підтримки виборців відповідно в 1992 і 1996 рр. до менш 4 і 1% підтримки виборців відповідно у 1998 та 2002 рр.) [28], а в 2013 р. взагалі зникла з політичної арени (спочатку партія функціонувала як Республіканська партія Чехословаччини (RSC), а згодом як Партія республіканців Мирослава Сладека (RMS): перша – як радикальна права, друга – як права).

Меншою мірою техніка санітарного кордону стосується чинних станом на 2013 р. радикальних правих партій: «Світанок прямої демократії» (UPD) та «Робітнича партія соціальної справедливості» (DSSS). Першу створено в 2011 р. як популістську партію. Проте напередодні виборів у 2013 р. (на яких партія отримала підтримку 7% електорату) політична сила була окреслена як євроскептична, антициганська тощо. Другу створено ще в 2004 р. як національно-соціалістичну, євроскептичну та антициганську/антисемітську. Проте вона жодного разу так і не отримувала мандатів у чеському парламенті.

Загалом, потрібно зазначити, що в Чехії санітарний кордон виявився дуже ефективним стосовно як лівих, так і правих партій. За словами М. Грюн [18], дієвість санітарного кордону до радикальних правих партій у Чехії – це результат того, що вони значною мірою дотримуються ідей расового етноцентризму⁷. Це, наприклад, чітко відрізняє такі партії від радикальних правих партій у Польщі, де останні позиціонуються як релігійно-фундаменталістські.

Отже, в країнах Центрально-Східної Європи техніка політичної ізоляції (санітарного кордону) радикальних партій не набула значного поширення і є диверсифікованою. Різною мірою санітарний кордон застосовується у всіх країнах регіону, за винятком Словенії. При цьому в Болгарії, Литві, Польщі, Румунії, Угорщині політичній ізоляції піддаються винятково праві радикальні партії, в Естонії, Латвії і Словаччині – винятково ліві радикальні партії, а в Чехії – ліві та праві радикальні партії.

Найбільш ефективно санітарний кордон проявив себе в Естонії, Литві, Польщі, Румунії і Словаччині, в яких радикальні ліві й праві політичні партії станом на 2013 р. не репрезентовані в національних парламентах, а також практично не представлені у Європейському парламенті (за винятком Партії «Велика Румунія»). Майже ідентична специфіка була властива для більшості радикальних партій у Латвії, проте санітарний кордон не зумів зменшити електоральних успіхів

⁷ Так, М. Сладек описав циган як таку меншину, що не придатна до пристосування та становить своєрідну потенційну «п'яту колону». Згодом автор почав закликати до втілення ідеї «переселення циган». Детально див. [67, с. 89; 68, с. 124–125].

на національному і європейському рівні «Центру Згода» та на європейському рівні партії «За людські права в об'єднаній Латвії»⁸.

Схожа динаміка властива Болгарії, де зменшено електоральну популярність Національного союзу «Атака», проте станом на 2013 р. він і досі був репрезентованим у національному парламенті. Помірно ефективним санітарний кордон був і в Чехії: у цій країні упродовж 1992-2013 рр. обмежено діяльність більшості радикальних лівих та правих партій, а також зменшено екстремізм та антисистемну позицію Комуністичної партії Богемії та Моравії. Разом із цим, з 2013 р. неефективно застосовано політичний тиск на новоутворену партію «Світанок прямої демократії».

Найменш ефективною політична ізоляція радикальних партій проявилась в Угорщині, де з 2006 р. почала зростати електоральна популярність партії «Рух за кращу Угорщину», яка представлена у національному та Європейському парламенті та розглядається як ймовірний партнер в опозиційному політикумі країни.

Специфіка застосування техніки санітарного кордону щодо радикальних правих партій у країнах Центрально-Східної Європи зумовлена особливостями позиціонування радикальних правих партій. По-перше, радикальні праві партії в регіоні не є тільки ксенофобсько- і агресивно-націоналістичними, але одночасно етнічно-нетолерантними, іредентистськими, антисемітськими, антиглобалістськими [1, с. 377; 17, с. 22; 19, с. 10]. Це спричинено тим, що партійні системи країн Центрально-Східної Європи зміщені від ліво-правого до центристсько-правого ідеологічного позиціонування. Це означає, що ті політичні партії, які в країнах Західної Європи піддаються санітарному кордону, в Центрально-Східній Європі можуть бути основними/системними партіями [21, с. 303].

По-друге, радикальні праві партії в Центрально-Східній Європі менше дотримуються класичного поділу партійних ідеологій на ліві та праві. Це спричинено тим, що сам розподіл партій на ліві і праві в Центрально-Східній Європі є менш стійким і вираженим, ніж у Західній Європі. Саме тому досить часто так звані радикальні праві партії приймають окремі ліві позиції, особливо в економічних питаннях [29, с. 121].

По-третє, позиціонування правих радикальних партій від країн Центрально-Східної Європи в групах Європейського парламенту також не зовсім передбачуване. Більше того, такі партії вкрай рідко стають членами Європейського парламенту, а тому не завжди наслідують ті ідеологічні та політичні цінності, які спричинені застосуванням до них техніки санітарного кордону [34, с. 195].

Специфіка ж застосування техніки санітарного кордону стосовно радикальних лівих партій у країнах Центрально-Східної Європи зумовлена використанням ідеї та стратегії «заперечення» радикальної лівої політичної спадщини комунізму/російського (або ж радянського) шовінізму як антидемократичної, тоталітарної, марксистської, сталіністської тощо. Внаслідок цього потенціал коаліційності таких партій відсутній або заперечений. Більше того, на парламентській арені такі партії виключаються з ключових позицій у комітетах. Натомість уможливлено винятково неформальну та залаштункову співпрацю з такими партіями у країнах, де стосовно них застосовано санітарний кордон.

Така стратегія ефективно виключає радикальні ліві партії від прийняття будь-яких ключових рішень при одночасному збереженні політичного впливу деяких політиків із середовища цих партій. Крім того, політична ізоляція сприяє збільшенню інтеграційного та поміркованого тиску в межах радикальних лівих партій. Проте санітарний кордон щодо таких партій не завжди спричиняє зменшення їхньої електоральної популярності. Більше того, інколи саме в періоди застосування жорсткого санітарного кордону щодо радикальних лівих партій зростає їхня електоральна популярність. Це спричинено тим, що радикальні ліві партії і їхній електорат трактують таку поведінку основних партій як причину створення з лівих партій образу «жертви інтриг естеблїшменту».

⁸ Більшість партій країн Центрально-Східної Європи, до яких застосовують/застосовували техніку санітарного кордону та які обирались/обираються до Європейського парламенту, не належать до жодних політичних груп Європейського парламенту. Вони означені як так звані «неприднані члени». Серед таких партій різного часу доцільно виділяти болгарську «Атаку» (АТА), угорський «Рух за кращу Угорщину» (Jobbik), румунські Партію «Велика Румунія» (PRM), а також «Партію нового покоління – Християнських демократів» (PNGCD), чеських «Незалежних демократів» (NEZDEM), «Лігу польських родин» (LPR), а також свого часу словацьку «Народну партію – Рух за демократичну Словацьчину» (LS-HZDS).

Партії під впливом техніки санітарного кордону в електоральному та парламентсько-урядовому зрізі країн Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)*

Країна	Партія	Дата створення (припинення діяльності) партії, р.	Участь у виборах парламенту, кількість разів (рр.)	Найкращий результат на виборах парламенту, % (р.)	Результат останніх виборів, % (р.)	Динаміка електоральної підтримки	Участь в Європейському парламенті, кількість разів (рр.)	Участь у формуванні урядів, кількість разів (р.)	Ідеологічне позионування партії
Болгарія	АТА**	2005	3 (2005–2013)	9,4 (2009)	7,3 (2013)	падає*** (з 2009 р.)	2 (2007, 2009)	–	5,5
Естонія	К	1994 (2008)	4 (1995–2007)	6,1 (1999)	1,0 (2007)	падала (з 1999 р.)	–	–	2,0
	VEE	1994 (2012)	5 (1995–1999)	2,0 (1999)	0,9 (2011)	падала (з 1999 р.)	–	–	7,4
Латвія	SC	2005	3 (2006–2011)	28,4 (2011)	28,4 (2011)	зростає (з 2006 р.)	1 (2009)	–	3,0
	TKL-ZP	1994	2 (1995–1998)	14,9 (1995)	1,7 (1998)	падала (з 1995 р.)	–	–	8,7
	LSP	1994	2 (1995–1998)	5,6 (1995)	К (1998)	падала (з 1995 р.)	–	–	1,3
	PCTVL	1998	4 (1998–2010)	19,0 (2002)	1,5 (2010)	падала (з 2002 р.)	2 (2004, 2009)	–	1,3
	D	2004 (2008)	1 (2006)	2,1 (2006)	2,1 (2006)	падала (з 2006 р.)	–	–	1,4
	L	1993	6 (1993–2010)	5,8 (1993)	К (2010)	падала (з 1993 р.)	–	–	1,3
	LKPP	1993	2 (1993–1995)	1,3 (1995)	1,3 (1995)	падала (з 1995 р.)	–	–	–
	TSP	1994 (2010)	3 (1993–1998)	14,1 (1998к)	К (2010)	падала (з 1998 р.)	–	–	1,9
Литва	JL	1994	4 (1992–2008)	4,0 (1996)	1,2 (2000)	падала (з 1996 р.)	–	–	9,8
	LTS	1990	6 (1992–2012)	2,0 (1992)	К (2008)	падала (з 1992 р.)	–	–	8,7
	LLaS	1992 (2011)	3 (1992–2000)	1,6 (1996)	1,3 (2000)	падала (з 1996 р.)	–	–	7,8
	LPKTS	1990 (2004)	3 (1992–2000)	1,6 (1996)	К (2000)	падала (з 1996 р.)	–	–	9,8
Польща	LPR	2001	3 (2001–2007)	8,0 (2005)	1,3 (2007)	падала (з 2005 р.)	1 (2004)	2 (2006, 2006)	8,9
Румунія	PRM	1991	6 (1992–2012)	19,5 (2000)	1,3 (2012)	падала (з 2000 р.)	2 (2007, 2009)	–	6,7
Словаччина	KSS	1992	7 (1992–2012)	6,3 (2002)	0,7 (2012)	падала (з 2002 р.)	–	–	0,5
	ZRS	1994	5 (1994–2010)	7,4 (1994)	0,2 (2010)	падала (з 1994 р.)	–	1 (1994)	1,4
Словенія	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Угорщина	MIEP	1993	5 (1994–2010)	5,5 (1998)	0,03 (2010)	падала (з 1998 р.)	–	–	9,6
	MIEP-Jobbik	2003	2 (2006–2010)	2,2 (2006)	16,7 (2010)	зростає (з 2006 р.)	1 (2009)	–	8,7
Чехія	KSCM	1990	7 (1992–2013)	18,5 (2002)	14,9 (2013)	зростає (з 2010 р.)	2 (2004, 2009)	–	0,7
	LB	1993 (1997)	1 (1996)	1,4 (1996)	1,4 (1996)	падала (з 1996 р.)	–	–	1,4
	SPR/RSC	1989 (2013)	6 (1992–2010)	8,0 (1996)	0,03 (2010)	падала (з 1996 р.)	–	–	9,8
	UPD	2013	1 (2013)	6,9 (2013)	6,9 (2013)	зростає (з 2013 р.)	–	–	7,4
	DSSS	2004	2 (2010–2013)	1,1 (2010)	0,9 (2013)	падала (з 2010 р.)	–	–	8,7

* Випадки функціонування радикальних партій, до яких не застосовують техніки санітарного кордону у країнах Центрально-Східної Європи: BKP – Комуністична партія Болгарії; BNPR – Болгарська національна радикальна партія; NFSB – Національний фронт за порятунок Болгарії; IMRO – Болгарський національний рух; SPS-VZZ – Союз патріотичних сил і армій резервного захисту; TEE – Партія естонського майбутнього; EIP – Партія естонської незалежності; NA – Національний альянс «Все для Латвії»; TB-LNNK – «За батьківщину та свободу» – «Рух латиської національної незалежності»; UPR – «Союз реальної політики»; SN – «Національна партія»; NOP – «Національне відродження Польщі»; DO – «Рідний дім»; SNS – «Союз нових сил»; PNG-CD – «Партія нового покоління – Християнські демократи»; SNS – Словацька національна партія; PSNS – Реальна словацька національна партія; NDS – Національно-демократична партія; LsNS – Народна партія «Наша Словаччина»; SsS – Соціалістична партія Словенії; LIPA – Партія «Лимонне дерево»; MM – Угорська робітничка партія; MSzDP – Угорська соціал-демократична партія.

** Умовні позначення: АТА – Національний союз «Атака»; К – Конституційна партія Естонії; VEE – Російська партія Естонії; SC – Центр «Згода»; TKL-ZP – Народний рух за Латвію; LSP – Соціалістична партія Латвії; PCTVL – «За людські права в об'єднаній Латвії»; D – «Родина»; L – «Рівні права»; LKPP – Латиська партія російських громадян; TSP – Партія національної згоди; JL – «Молода Литва»; LTS – Литовський національний союз; LLaS – Литовський союз свободи; LPKTS – Союз литовських політичних в'язнів і депортованих; LPR – Ліга польських родин; PRM – Партія «Велика Румунія»; KSS – Комуністична партія Словаччини; ZRS – Союз працівників Словаччини; MIEP – Угорська партія справедливості та життя; MIEP-Jobbik – Угорська партія справедливості та життя – «Рух за кращу Угорщину»; KSCM – Комуністична партія Богемії та Моравії; LB – Лівий блок; SPR/RSC – Гонка за республіку / Республіканська партія Чехословаччини; UPD – «Світанок прямої демократії»; DSSS – Робітничка партія соціальної справедливості; К – участь у виборах через електоральні коаліції. Сірим кольором позначено кейси неефективного використання техніки санітарного кордону, внаслідок чого не ослаблено позицій радикальних лівих або правих партій.

*** Електоральна підтримка партії «Атака» в Болгарії є доволі специфічною. Річ у тому, що електоральну підтримку партії скорочено, але партія на парламентських виборах у 2013 р. здобула більше мандатів, ніж на парламентських виборах у 2009 р. (за більшої електоральної підтримки). Це спричинено зміною виборчої системи Болгарії зі змішаної на пропорційну. Проте цього достатньо для прийняття висновку про скорочення електоральної підтримки радикальної партії та про відносну ефективність техніки санітарного кордону.

Загальним же брендом і спільним наслідком техніки санітарного кордону в регіоні стало зменшення популярності радикальних партій та навіть їх зникнення із політичної арени. Наприклад, діяльність припинили політичні сили: Конституційна партія Естонії, «Родина», Партія національної згоди, Литовський союз свободи, Союз литовських політичних в'язнів і депортованих, Лівий блок, Гонка за республіку / Республіканська партія Чехословаччини (Республіканці М. Сладека).

Проте в національних парламентах станом на 2013 р. й досі були представленими такі радикальні партії, як Національний союз «Атака» в Болгарії, Центр «Згода» в Латвії, «Рух за кращу Угорщину», Комуністична партія Богемії та Моравії та партія «Світанок прямої демократії» в Чехії. Проте навіть попри це очевидно, що санітарний кордон є доволі ефективним, оскільки радикальні ліві та праві партії залишаються фактично не представленими в урядових кабінетах, а тому обмежені у своєму потенціалі.

1. *Blokker P.* Populist nationalism, Anti-Europeanism, Post-nationalism, and the East-West Distinction / Paul Blokker // *German Law Journal*. – 2005. – Vol. 6. – No. 2. – P. 371–389.

2. *Bogushevitch T.* Elections in Latvia : status quo for minorities remains / Tatyana Bogushevitch, Aleksejs Dimitrovs // *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. – 2010. – Vol. 9. – No. 1. – P. 72–89.

3. *Bozóki A.* The Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe / András Bozóki, John T. Ishiyama. – M.E. Sharpe, 2002. – 501 p.

4. *Bugajski J.* Nationalist Majority Parties: The Anatomy of Ethnic Domination in Central and Eastern Europe / Janusz Bugajski // Stein J. The Politics of National Minority Participation in Post-Communist Europe / Jonathan Stein. – EastWest Institute, 2000. – P. 65–100.

5. *Bugajski J.* Political Parties of Eastern Europe: A Guide to Politics in the Post-Communist Era / Janusz Bugajski. – New York : M.E. Sharpe, 2002. – 1055 p.

6. *Cholova B.* Populism in Bulgaria: a recent phenomenon? / Blagovesta Cholova // 9th Belgian-Dutch Political science conference, 27–28 May, 2010, Leuven, Belgium. – Workshop 7: The new wave – The nature, causes and impact of populist, new and niche parties on European democracies. – 36 p.

7. *De Langea S.* The League of Polish Families between East and West, past and present / Sarah L. de Langea, Simona Guerrab // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2009. – Vol. 42. – No. 4. – P. 527–549.

8. *Damen S.* Strategieen tegen extreem-rechts. Het cordon sanitaire onder de loep / Sofie Damen // *Tijdschrift voor Sociologie*. – 2001. – Vol. 22. – P. 89–110.

9. *Deze A.* Between adaptation, differentiation and distinction. Extreme right-wing parties within democratic political systems / Alexandre Deze // Eatwell R. Western democracies and the new extreme right challenge / Roger Eatwell, Cas Mudde. – Routledge, 2004. – P. 19–40.

10. *Eglitis D.* Imagining the Nation: History, Modernity, and Revolution in Latvia / Daina Stukuls Eglitis. – Philadelphia : Penn State Press, 2002. – 265 p.

11. *Ehin P.* Estonian Euroscepticism : A Reflection of Domestic Politics? / Piret Ehin // *East European Constitutional Review*. – 2002. – Vol. 11–12. – No. 4 (1). – P. 96–100.

12. *Engström J.* Democratization and the Prevention of Violent Conflict: Lessons Learned from Bulgaria and Macedonia / Jenny Engström. – Ashgate, 2009. – 182 p.

13. *Fabry J.* Lze rozpustit republikány? / Jan Fybry // *Nová Přítomnost*. – 1997. – Vol. 5. – No. 97. – S. 26–27.

14. *Geys B.* Explaining the formation of minimal coalitions: anti-system parties and anti-pact rules / Benny Geys, Bruno Heyndels, Jan Vermeir // *European Journal of Political Research*. – 2006. – Vol. 45. – P. 957–984.

15. *Ghodsee K.* Left Wing, Right Wing, Everything: Xenophobia, Neo-totalitarianism and Populist Politics in Contemporary Bulgaria / Kristen Ghodsee // *Problems of Post-Communism*. – 2008. – Vol. 55. – No. 3. – P. 26–39.

16. *Ghodsee K.* Muslim Lives in Eastern Europe: Gender, Ethnicity, and the Transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria / Kristen Ghodsee. – Princeton University Press, 2009. – 270 p.
17. *Greenfeld L.* Nationalism in Western and Eastern Europe Compared / Liah Greenfeld // Hanson S. Can Europe Work? Germany & the Reconstruction of Postcommunist Societies / S. Hanson, W. Spohn. – Seattle : Washington University Press, 1995. – P. 15–23.
18. *Grun M.* National Legacies and the Ideology of the Radical Right in Poland and the Czech Republic / Michaela Grun. – Paper presented to the Workshop: «The Radical Right in Post-1989 Central and Eastern Europe – the Role of Legacies» New York University, April 24–26th 2008. – 21 p.
19. *Hainsworth P.* The Politics of the extreme right: from the margins to the mainstream / Paul Hainsworth. – London : Pinter, 2000. – 322 p.
20. *Hanley S.* The Czech Republicans 1990–1998: A populist radical right outsider in a consolidating democracy / Seán Hanley // Mudde C. Populism in Europe and the Americas : Threat or Corrective for Democracy? / Cas Mudde, Cristobal Rovira Kaltwasser. – Cambridge University Press, 2012. – P. 68–87.
21. *Hockenos P.* Free to Hate: The Rise of the Right-wing in Post-Communist Eastern Europe / Paul Hockenos. – New York : Routledge, 1993. – 332 p.
22. *Hogea A.* Coming to Terms with the Communist Past in Romania: An Analysis of the Political and Media Discourse Concerning the Tismăneanu Report / Alina Hogea // Studies of Transition States and Societies. – 2010. – Vol. 2. – No. 2. – P. 16–30.
23. *Hopkins J.* The Evolution of Nationalism Within the Bulgarian Orthodox Church / James Hopkins // Goodwin S. World Christianity in Local Context: Essays in Memory of David A. Kerr: Vol. 1 / Stephen R. Goodwin. – Continuum, 2009. – P. 133–159.
24. *Katsikas S.* Negotiating Diplomacy in the New Europe: Foreign Policy in Post-Communist Bulgaria / Stefanos Katsikas. – I.B. Tauris, 2012. – 261 p.
25. *Kopecek L.* Czech Social Democracy and its «cohabitation» with the Communist Party: The story of a neglected affair / Lubomir Kopecek // Communist and Post-Communist Studies. – 2008. – Vol. 41. – No. 3. – P. 317–338.
26. *LeBor A.* Jobbik: Meet the BNP's fascist friends in Hungary [Electronic resource] / Adam LeBor. – London : The Times Online, 09.06.2009. – Access mode : <https://translate.google.com.ua/#en/uk/June%209%202009>
27. *March L.* Contemporary Far Left Parties in Europe / Luke March. – Berlin : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2008. – 20 p.
28. *Mareš M.* Pravicový extremismus a radikalismus v ČR / Miroslav Mareš. – Barrister & Principal, 2003. – 655 p.
29. *Mudde C.* Populist Radical Right Parties in Europe / Cas Mudde. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 385 p.
30. *Mudde C.* Racist extremism in Central and Eastern Europe / Cas Mudde. – Routledge, 2005. – 314 p.
31. *Neumayer L.* Euroskepticism as a Political Label in Central Europe: What has Changed with the Accession? / Laure Neumayer // Arató K. Euroskepticism and European integration / Krisztina Arató, Petr Kaniok. – CPI/PSRC, 2009. – P. 179–194.
32. *Paradowska J.* Tercet egzotyczny / Janina Paradowska // Polityka cyfrowa. – 2006. – Vol. 19 (2553). – P. 20–24.
33. *Pridham G.* Complying with the European Union's Democratic Conditionality: Transnational Party Linkages and Regime Change in Slovakia, 1993–1998 / Geoffrey Pridham // Europe-Asia Studies. – 1999. – Vol. 51. – No. 7. – P. 1221–1244.
34. *Pridham G.* Patterns of Europeanization and Transnational Party co-operation: Party development in Central and Eastern Europe / Geoffrey Pridham // Lewis P. Party Development and Democratic Change in post-Communist Europe: The First Decade / Paul Lewis. – London : Frank Cass, 2001. – P. 179–198.
35. *Ramet S.* Central and Southeast European Politics Since 1989 / Sabrina Ramet. – Cambridge University Press, 2010. – 563 p.
36. *Ramet S.* Whose democracy: nationalism, religion, and the doctrine of collective rights in post-1989 Eastern Europe / Sabrina Ramet. – Rowman & Littlefield, 1997. – 233 p.

37. *Rensmann L.* «Against Globalism»: Counter-Cosmopolitan Discontent and Anti-Semitism in Mobilizations of European Extreme Right Parties / Lars Rensmann // Rensmann L. Politics and Resentment: Anti-Semitism and Counter-Cosmopolitanism in the European Union / Lars Rensmann, Julius H. Schoeps. – Brill, 2010. – P. 117–146.
38. *Shafir M.* Denying the Shoah in Post-Communist Eastern Europe / Michael Shafir // Wistrich R. Holocaust Denial: The Politics of Perfidy / Robert Wistrich. – Walter de Gruyter, 2012. – P. 27–66.
39. *Shafir M.* Memories, Memorials and Membership: Romanian Utilitarian Anti-Semitism and Marshal Antonescu / Michael Shafir // Carey H. Romania Since 1989 : Politics, Economics, and Society / Henry Carey. – Lexington Books, 2004. – P. 67–96.
40. *Shafir M.* The Mind of Romania's Radical Right / Michael Shafir // Ramet S. The Radical Right in Central and Eastern Europe Since 1989 / Sabrina Ramet. – Pennsylvania : The Pennsylvania State University Press, 1999. – P. 211–232.
41. *Verbeeck G.* Cultural Memory and Legal Responses: Holocaust Denial in Belgium and Romania / Georgi Verbeeck, Mariana Hausleitner // Kosmala B. Facing the Catastrophe: Jews and Non-Jews in Europe During World War II / Beate Kosmala, Georgi Verbeeck. – Berg, 2011. – P. 229–260.
42. *Volden C.* The formation of oversized coalitions in parliamentary democracies / Craig Volden, Clifford J. Carrubba // American Journal of Political Science. – 2004. – Vol. 48. – No. 3. – P. 521–537.
43. *Downs W.* Coalition Government, Subnational Style: Multiparty Politics in Europe's Regional Parliaments / William Downs. – Columbus : Ohio State University Press, 1998. – 316 p.
44. *Harmel R.* An integrated theory of party goals and party change / Robert Harmel, Kenneth Janda // Journal of Theoretical Politics. – 1994. – Vol. 6. – P. 259–287.
45. *Strom K.* Constraints on cabinet formation in parliamentary democracies / Kaare Strom, Ian Budge, Michael Laver // American Journal of Political Science. – 1994. – Vol. 38. – No. 2. – P. 303–335.
46. *Magone J.* Comparative European Politics: An Introduction / José Magone. – Routledge, 2011. – 651 p.
47. *Meznik M.* Against all Expectations: Right-Wing Extremism in Romania and Bulgaria / Michael Meznik, Tom Thieme // Backes U. The Extreme Right in Europe: Current Trends and Perspectives / Uwe Backes, Patrick Moreau. – Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. – P. 195–214.
48. *Pencheva M.* The electoral strategies of the populist parties in Bulgaria / Mariya Pencheva. – Brussels, 2009. – 68 p.
49. *Counterintelligence* // Annual Review. – 2007. – Tallinn : Estonian Security Police, 2008. – P. 8–12.
50. *Dawisha K.* The Consolidation of Democracy in East-Central Europe / Karen Dawisha, Bruce Parrott. – Cambridge University Press, 1997. – 389 p.
51. *Jungerstam-Mulders S.* Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems / Susanne Jungerstam-Mulders. – London : Ashgate Publishing, 2006. – 257 p.
52. *Hloušek V.* Origin, Ideology and Transformation of Political Parties: East-Central and Western Europe Compared / Vít Hloušek, Lubomir Kopecek. – Ashgate, 2010. – 263 p.
53. *Borejsza J.* Totalitarian and authoritarian regimes in Europe, legacies and lessons from the twentieth century / Borejsza Jerzy W., Ziemer Klaus, Hulaś Magdalena. – Polska Akademia Nauk, 2006. – 607 p.
54. *Pankowski R.* Poland / Rafał Pankowski, Marcin Kornak // Mudde C. Racist extremism in Central and Eastern Europe / Cas Mudde. – Routledge, 2005. – P. 145–170.
55. *Cinpoș R.* The Extreme Right in Contemporary Romania / Radu Cinpoș. – Friedrich-Ebert-Stiftung, 2012. – 14 p.
56. *Stefan A.* Democratization and Securitization: The Case of Romania / Adina Marina Stefan. – Brill, 2009. – 335 p.
57. *Barany Z.* The East European gypsies: regime change, marginality and ethnopolitics / Zoltan D. Barany. – Cambridge University Press, 2002. – 408 p.
58. *Jeffries I.* Eastern Europe at the Turn of the Twenty-First Century: A guide to the economies in transition / Ian Jeffries. – Routledge, 2002. – 448 p.
59. *White S.* Developments in Central and East European politics / White Stephen, Batt Judy, Lewis Paul G. – [4 ed.]. – Duke University Press, 2007. – Vol. 4. – 310 p.

60. *Chebel d'Appollonia A.* *Frontiers of Fear: Immigration and Insecurity in the United States and Europe* / Ariane Chebel d'Appollonia. – Cornell University Press, 2012. – 320 p.
61. *Hough D.* *Learning from the West? Policy Transfer and Programmatic Change in the Communist Successor Parties of East Central Europe* / Hough Dan, Paterson William E., Sloam James. – London : Routledge, 2006. – 176 p.
62. *Cabada L.* *Traditional, Third Way or a Different Path? The Czech Social Democrat Party in 2010* / Ladislav Cabada // *Politics in Central Europe*. – 2010. – Vol. 6. – No. 1. – P. 83–89.
63. *Černý O.* *Koaliční vládnutí v České republice ve volebním období 2002–2006 (mýty a skutečné koalice v Poslanecké sněmovně)* / Ondřej Černý // Cabada L. *Koalice a koaliční vztahy* / Ladislav Cabada. – Plzeň : Aleš Čeněk, 2006. – S. 84–108.
64. *Programme of Renewal* [Electronic Resource] // Komunistická strana Čech a Moravy. – 28.08.2008. – Access mode : <http://www.kscm.cz/our-party/our-programms/39786/>.
65. *Malir J.* *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861-2004* / Jiri Malir, Pavel Marek. – Brno : Doplněk, 2005. – 1826 s.
66. *Cerqueirová A.* *Republikáni : šokující odhalení* / Andrea Cerqueirová. – Unholy Cathedral, Michal Zítka, 1999 – 165 s.
67. *Csergo Z.* *Liberalism and cultural claims in Central and Eastern Europe: toward a pluralist balance* / Zsuzsa Csergo, Kevin Deegan-Krause // *Nations and Nationalism*. – 2011. – Vol. 17. – No. 1. – P. 85–107.
68. *Szayna T.* *The Extreme Right Political Movements in Post-Communist Eastern Europe* / Thomas Szayna // Merkl P. *The Revival of Right-Wing Extremism in the Nineties* / Peter Merkl, Leonard Weinberg. – London, 1997. – 289 p.